

## İQTİSADI İNKİŞAFIN YENİ ÇAĞIRIŞLARI VƏ TƏHSİL SİSTEMİNİN TƏLƏBLƏRİ İLƏ ƏLAQƏDAR SİYASİ İQTİSADIN PERSPEKTİVLƏRİ

*Daxil olub: 22 noyabr 2023-cü il*  
*Qəbul olunub: 4 dekabr 2023-cü il*  
*Received: 22 November 2023*  
*Accepted: 4 December 2023*

**Əlican Babayev**  
*i.e.d., prof., UNEC*  
*ababayev@rambler.ru*

### **Xülasə**

Tədqiqatın məqsədi dünya iqtisadiyyatında qeyri-sabitliyin davam etdiyi şəraitdə iqtisad elminin və təhsil sisteminin qarşısında duran yeni çağırışları və uzunmüddətli sabit inkişaf imkanlarını təmin etməyə yönəlmiş tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına obyektiv tələbatı təhlil etməkdir. Tədqiqat zamanı dialektik, konkret-tarixi, sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. İqtisadi nəzəriyyəyə dair mövcud işlərin əksəriyyətində cəmiyyətdə baş verən proseslərin sosial-iqtisadi komponentinin təhlilində siyasi iqtisadın istifadə etdiyi yanaşmaların tətbiq olunmaması tədqiqatın məhdudiyyətləri hesab edilə bilər. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ondan milli iqtisadiyyatda konkret antiböhran tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında, habelə bu tədbirləri həyata keçirməyə qadir olan mütəxəssislərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı ondan ibarətdir ki, bu işdə həm iqtisadiyyatın real sektorunun və sosial sferanın inkişafı üçün prioritet istiqamətlərin dəstəklənməsi, həm də iqtisadi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində müasir dövlətin imkanları aşkar edilmişdir.

**Açar sözlər:** *siyasi iqtisad, qünya iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyi, böhranın nəticələrinin aradan qaldırılması, mövcud vəziyyətin təhlilinə yeni yanaşmalar, təhsil sisteminə tələblər.*

### **PERSPECTIVES OF POLITICAL ECONOMY AT THE CONTEXT OF NEW TASKS OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND NEEDS OF EDUCATION SYSTEM**

**Alijan Babayev**  
*Dr., prof., UNEC*  
*ababayev@rambler.ru*

### **Abstract**

The purpose of the study is analysis of those new challenges that stay in front of the economic science and the system of economic education under the conditions of current instability of the world economy and objective necessity of preparing measures for enable long-range stable development. The study was conducted based on such

research methods as dialectical, concrete-historical, systematic analysis and logical conclusion. The study's limitations can be considered as shortage of application of political economy approaches to analysis of socio-economic side of current processes that we can see in the majority of existing studies in economic theory. The practical importance of the study is that it can be used in working at concrete anti-crisis measures in national economies as far as in preparing specialists who can implement such measures. The scientific novelty and originality of the study are in discovering capabilities of modern states to support prior directions of developing real sector of national economy and social sphere, as well as improving the system of economic education.

**Keywords:** *political economy, instability of world economy, overcoming of the crisis consequences, new approaches to analysis of current situation, claims to education system.*

## **ПЕРСПЕКТИВЫ ПОЛИТЭКОНОМИИ В СВЕТЕ НОВЫХ ВЫЗОВОВ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ПОТРЕБНОСТЕЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ**

*Алиджан Бабаев*  
д-р экон. наук, профессор, UNEC  
ababayev@rambler.ru

### **Резюме**

Целью исследования является анализ тех новых вызовов, которые встают перед экономической наукой и системой образования в условиях продолжающейся нестабильности мировой экономики и объективной необходимости разработки мер по обеспечению возможностей долгосрочного устойчивого развития. В ходе исследования применялись такие методы, как диалектический, конкретно-исторический, методы систематического анализа и логического обобщения. Ограничением исследования может считаться нехватка в большинстве имеющихся работ по экономической теории применения подходов, используемых политической экономией при анализе социально-экономической составляющей происходящих процессов. Практическое значение исследования состоит в том, что оно может быть использовано при разработке конкретных мер антикризисного характера в национальной экономике, а также при подготовке специалистов, способных эти меры реализовывать. Научная новизна и оригинальность исследования заключаются в выявлении возможностей современного государства в области как поддержки приоритетных направлений развития реального сектора экономики и социальной сферы, так и совершенствования системы экономического образования.

**Ключевые слова:** *политическая экономия, неустойчивость мировой экономики, преодоление последствий кризиса, новые подходы к анализу текущей ситуации, требования к системе образования.*

## 1. Giriş

Elm aləmində, təhsil və ictimai-siyasi dairələrdə siyasi iqtisadın bir elm və tədris fənni kimi əhəmiyyətinin artması haqqında ciddi diskussiyalar aparılır. Bizə belə gəlir ki, bu “qəflətən” yaranmış bir dəblə, yaxud çoxdan və yaxşı məlum olan, amma eyni zamanda müasir tarixin kifayət qədər uzun dövrü ərzində xeyli unudulmuş məqamları xatırlamaq arzusu ilə bağlı deyil. Bu, iqtisadi inkişafın müasir şəraitdə təzahür edən müəyyən obyektiv tələbatları ilə və bu səbəbdən, müvafiq profilli mütəxəssislərin hazırlanmasına dair tələblərlə bağlıdır.

Başqa sözlə, məsələ həтта onda da deyil ki, 2015-ci ildə keçirilmiş “Siyasi iqtisad: tədqiqat obyektini ifadə edirik” mövzusunda Ümumrusiya İqtisadi Forumunun iştirakçılarının tamamilə haqlı olaraq xatırlatdıqları kimi, “Avropada siyasi iqtisad bazar münasibətlərinin ilk mərhələsində yaranmışdır və çoxəsrlik tarixə malikdir”. Bu halda “Rusiyada siyasi iqtisadın bir fənn kimi tədris edilməsi Adam Smitin vətəmindən daha əvvəl başlanmışdır” [9, s.25]. Aydın məsələdir ki, burada Rusiya dedikdə, hazırda suveren dövlətlər olan keçmiş SSRİ müttəfiq respublikalarının o vaxt daxil olduğu Rusiya imperiyası nəzərdə tutulur. Beləliklə, həmin respublikaların xalqları – intellektual dairələrin nümayəndələrinin şəxsində, siyasi iqtisadla çoxdan tanış idilər.

Siyasi iqtisadın “bərpa olunmasına” tələbat, hər şeydən əvvəl, dünya iqtisadiyyatında qeyri-sabitliyin sözün həqiqi mənasında gözlərimizin qarşısında güclənməsi və bundan irəli gələn nəticələrlə bağlıdır [2, s.379]. Hər şeydən əvvəl, belə dayanıqsızlığın milli iqtisadiyyatlarda gedən sosial-iqtisadi proseslərə dağıdıcı təsirinin artması haqqında söhbət gedir. Eyni zamanda, göstərilən çağırışlara dövlətin və cəmiyyətin cavablarını təşkil edən adekvat alətlərin olmaması aşkar görünür.

## 2. Sosial-iqtisadi proseslərin təhlilinə mövcud yanaşmaların əksəriyyətinə xas olan birtərəflilik

Bu halda xatırlamaq lazımdır ki, dünya təsərrüfat sistemində qeyri-sabitliyin artması ilə bərabər, elmi-texniki tərəqqinin obyektiv inkişafı ilə əlaqədar iqtisadi proseslərin mürəkkəbləşməsi davam edir və bu proseslərin mahiyyətinin izahı heç də həmişə onların obyektiv gedişi ilə ayaqlaşmır.

Qlobal iqtisadi dayanıqsızlığa gəlincə, bir məqamı dəqiqləşdirmək lazımdır ki, belə dayanıqsızlıq bu əsrin çox hissəsi ərzində, ən azı – 2008-ci ildə başlanmış və növbəti, 2009-cu ildə praktik olaraq dünyanın bütün ölkələrinə yayılmış maliyyə-iqtisadi böhrandan başlayaraq bəşəriyyətin inkişafını müşayiət edir. Qərb ölkələrin iqtisadçıları və

politoloqları onu “1930-cu illərin Böyük depressiyası vaxtından bəri ən ciddi böhran” [8, s.16] kimi xarakterizə edirlər. Artıq onda aydın oldu ki, sosial-iqtisadi vəziyyətin təhlilinə XX əsrin sonundan qərb dünyasında sabitləşmiş və bu əsrin birinci onilliklərində dünya iqtisad elmində hökmranlığı davam etmiş, onun yalnız bir - neoklassik – versiyasına əsaslanan yanaşmalar böhranların təhlükəlilik dərəcəsini tam qiymətləndirməyə imkan vermir. Bununla belə, gurultulu səslənən “meynstrim” adı almış bu birtərəflilik “müərrəd liberalizm və makroiqtisadi sabitləşmə” [10, s.38] ideyalarının əlaqələndirilməsi ilə səciyyələnir.

Müvafiq olaraq, yalnız belə konsepsiyaya istinad edilməsi konkret vəziyyətdə böhranın və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə konkret tədbirlər hazırlamağa imkan vermir. Təəccüblü deyil ki, çox cəhətdən məhz bu səbəbdən 2008-2009 illər böhranının nəticələrinin nəzəri baxımdan dərk etmək və praktik olaraq tam aradan qaldırmaq mümkün olmadı və bu nəticələrin dünyanın aparıcı dövlətlərinin iqtisadiyyatlarına bu və ya digər dərəcədə təsiri 2019-cu ilin sonu, 2020-ci ilin əvvəlində, artıq koronavirus pandemiyası ilə əlaqədar yeni böhran başlayana qədər davam etdi.

Bugünkü vəziyyəti qiymətləndirərək demək olar ki, pandemiyanın pik səviyyəsi 2020-ci ildə müşahidə olunmuşdu. Məlum olduğu kimi, 2021-ci ildə vəziyyət müəyyən qədər yaxşılaşdı, buna baxmayaraq, pandemiyanın bütün sosial-iqtisadi nəticələrini tamamilə aradan qaldırmaq mümkün olmayıb.

Bütün bunlardan əlavə, 2022-2023-cü illərdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar geosiyasi vəziyyətin kəskinləşməsi, həmçinin cari vəziyyətin qeyri-sabitliyi və beynəlxalq enerji-xammal bazarlarında gələcək vəziyyətin qeyri-müəyyənliyi səbəbindən bizim qarşılaşdığımız hadisələrin sosial-iqtisadi məzmununu müəyyən etmək məqsədilə mövcud vəziyyəti daha dərin və yaradıcı şəkildə təhlil etmək zəruri olur. Bu halda böhranın əsas, yəni sosial-iqtisadi məzmununu qeyri-iqtisadi xarakterli əlavə amillərdən fərqləndirmək üçün məhz təhlilin sosial-iqtisadi aspektlərinin əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlmək olar ki, müasir sosial-iqtisadi inkişafda yaranan şəraitin məcmu halda müzakirəsinə yeni, daha çoxcəhətli yanaşmalara ehtiyac var. Belə yanaşmalar konkret cari vəziyyətin iqtisadi təhlili zamanı tətbiq edilməklə bərabər, bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyədə mühüm yer tutmalıdır.

Hazırda suveren dövlətlər olan keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarının çoxunda son bir neçə onillik ərzində həyata keçirilən konkret iqtisadi siyasət və bütövlükdə sosial-iqtisadi siyasət, eləcə də elm və təhsil sistemləri məhz inkişaf etmiş qərb ölkələrinin əksəriyyətində üstünlük verilən, yuxarıda qeyd etdiyimiz yanaşmalara istiqamətlənirdi. Məsələn, A.B.Buzqalın və S.Y.Qlazeyev qeyd edirlər ki, “iqtisadi nəzəriyyənin tədrisi modeli qərb standartının kopyalanması yolu ilə 1990-cı illərdən tətbiq edilmişdi və ölkə rəhbərliyində neoliberal iqtisadi modelin tərəfdarları bu modeli fəal

dəstəkləyirdi. İqtisadi nəzəriyyənin tədrisinin bu sistemi mümkün olan yeganə dünya standartı kimi təqdim edilirdi” [5, s.7-8].

A.B.Buzqalın və S.Y.Qlazyev bu fikri belə yekunlaşdırırlar: “burada neoklassik nəzəriyyənin öyrədilməsindən daha artıq əhəmiyyət verilən əsas məqam ondan ibarət idi ki, yalnız neoklassika, həm də onun əsasən monetarizmə meyl edən versiyası öyrədilirdi” [5, s.8].

Əlamətdar haldır ki, əsasən neoklassik liberal ideyaları əks etdirən və ötən əsrin 90-cı illərində hazırda suveren dövlətlər olan keçmiş SSRİ müttəfiq respublikalarının əksəriyyətində tədris-təhsil “meynstrimi” olmuş “Ekonomiks” kurslarının böyük əksəriyyətində iqtisadi nəzəriyyədə başqa istiqamətlərin əhəmiyyətinə lazımınca diqqət yetirilmir. Həm də bu, yalnız solçu baxışların nümayəndələrinə deyil, həm də, xüsusi halda, keynsçilik istiqamətinə aiddir; beləliklə, bir tərəfdən, dünyada iqtisadi fikrin inkişafına bu istiqamətin verdiyi töhfəyə məhəl qoyulmur, digər tərəfdən - inkişaf etmiş bir çox dövlətlərin iqtisadi təcrübəsinin formalaşması vaxtı onilliklər boyunca toplanmış əhəmiyyətli təcrübəni kənara atırlar.

Yeni sənaye cəmiyyəti və iki sistemin konvergensiyası kimi məşhur doktrinaların əsas banilərindən biri olmuş Con K. Helbreyt vaxtilə neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələrinin sadə məntiqini son dərəcə anlaşıqlı şəkildə nümayiş etdirərək yazırdı: “Hökumətin müdaxiləsi yolverilməz hesab edilir... İstehlakçının şəxsində ictimaiyyət onsuz da firmanın fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir, ona görə də bunu hökumətin köməyi ilə etməyə ehtiyac yoxdur. Hamının qanına və canına yeridilmiş bu doktrinaya görə, şəxsi korporasiyanın idarə olunmasına hökumətin müdaxilə etməsi qadağandır” [7, s.133].

Burada çox əhəmiyyətli olan bir detala diqqət yetirək. Helbreyt neoklassik nəzəriyyənin ən aktiv və prinsipial tərəfdarlarının dövlətin iqtisadi proseslərdə iştirakına qarşı əsas dəlillərini gətirərək, onların şəxsi korporasiyanın idarə edilməsi kimi arqumenti haqqında, yəni iqtisadi fəaliyyətə dövlət müdaxiləsinin adi nəzarət və tənzimləmə ilə müqayisədə daha yüksək dərəcəsi haqqında söhbət açır. Eyni zamanda, əsas iqtisadi nəzəriyyələrdən heç birində – marksizmdən başqa – xüsusi mülkiyyət obyektlərinin bilavasitə dövlət tərəfindən idarə edilməsi haqqında məsələ qoyulmur, çünki bu, təsərrüfatçılığın bazar sisteminin əsaslarını sarsıdardı.

Belə nəticə çıxara bilərik ki, neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələri, necə deyərlər, diskussiyanı qızıqdırmaqla, çox vaxt şüurlu olaraq öz opponentlərinə onların əslində heç də irəli sürmədiyi ideyaları təlqin etməyə hazır olurlar. Beləliklə, həm siyasi elitanı, həm də geniş ictimaiyyəti öz opponentlərinin guya bazar iqtisadiyyatının əsaslarına “qəsd etməsinə” və müvafiq olaraq, yalnız özlərinin haqlı olmasına inandırmaq məqsədilə onlara açıq-aşkar təzyiq göstərilir.

Postsovet məkanında yaranmış vəziyyət məsələsinə qayıdaraq, yuxarıda deyilənlərə bir mühüm əlavə etmək lazımdır. MDB-nin üzvü olan bir sıra ölkələrdə həm iqtisadi

siyasət, həm də kadrların hazırlanması sistemi sadəcə iqtisad elmi çərçivəsində neoklassik yanaşmalara və hətta onların sadəcə monetarist versiyasına deyil, bu yanaşmaların ən geridə qalmış versiyasına, yəni o vaxta qədər ən çox inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinin təcrübəsində çox cəhətdən ümumiyyətlə rədd edilmiş ideyalara əsaslanırdı. Burada bazar iqtisadiyyatı sisteminə ən primitiv yanaşmadan söhbət gedir: həmin yanaşmaya görə, dövlət iqtisadi proseslərdə yalnız minimal dərəcədə iştirak edir, belə iştirak və ya müdaxilə faktiki olaraq maliyyə və polis funksiyaları ilə məhdudlaşdırılır.

Bəzi mütəxəssislər haqlı olaraq xatırladırlar ki, yuxarıda xalis “gecə gözətçisi” kimi xarakterizə edilmiş “dövlət modeli ... əslində hətta XIX əsrdə də işləmirdi” [3, s.67]. Savadlı və məsuliyyətli iqtisadçılar artıq XX yüzilliyin sonunda bu faktı anlayırdı, lakin SSRİ dağılandan sonra postsovet məkanında yaranmış ümumi siyasi vəziyyət yeni müstəqil dövlətlərin əksəriyyətinin iqtisadi siyasətinin məzmununu müəyyən etdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təəccüblü də olsa, bu siyasət inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində artıq çoxdan istifadə olunmayan bir sıra ideyaları tətbiq edirdi.

Yalnız bazar tənzimləyicilərinin təsirinə ümid bəslənməsi ona gətirib çıxarmışdı ki, MDB ölkələrinin əksəriyyətində beynəlxalq bazarların cari tələblərinə yönələrək, bu və ya digər formada iqtisadiyyatın hasilat sektorunun – hər şeydən əvvəl energetikanın və başqa xammal sahələrinin prioritetli inkişafına sərmayə qoyurdular. Təcrübədə bu o demək idi ki, real siyasət, o cümlədən bank-maliyyə və investisiya siyasəti belə konsepsiyaya uyğun qurulurdu. Bu, emal sənayesi sahələrinin və müvafiq sektorların zərərinə idi, ona görə təəccüblü deyil ki, uzun müddət MDB ölkələrinin çoxunda hazır məhsulun (hər şeydən əvvəl - yüksək texnologiyalı məhsulların) istehsalı ilə bağlı sahələrə kifayət qədər investisiya qoyulmaması tendensiyası inkişaf edirdi.

Aydın məsələdir ki, elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişafı tendensiyalarına uyğun olmayan bu vəziyyət elm və texnologiya sahəsində, bütövlükdə sənayenin inkişafında geriləməyə, bütün iqtisadiyyatın keyfiyyət parametrlərinin pisləşməsinə gətirib çıxarmaya bilməzdi. Nəticədə bütün bunlar postsovet dövlətlərinin çoxunun ümumi iqtisadi vəziyyətinə təsir edir.

### **3. Dövlətin iqtisadi siyasətinin və təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün siyasi-iqtisadi təhlilin imkanları**

Zaman keçdikcə açıq-aydın görünürdü ki, iqtisadi həyatın yuxarıda göstərilən neoliberal modeli XXI yüzillik üçün tamamilə yararsız olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz 2008-2009-cu illərin ümumdünya maliyyə-iqtisadi böhranı və sonrakı dövrdə baş vermiş global xarakterli bütün qarışıqlıqlar bu fikri təsdiq etdi.

Əslində, neoklassik “meystrim”in təlqin etdiyi birtərəfli yanaşma hətta ilk baxışda həll yolu aşkar görünən məsələləri həll etməyə imkan vermir. Bir misal göstərək. Göstərilən “meynstrim”in əsas məqsədi bazarda müvafiq istehlakçı tələbatı olduğu halda

mümkün qədər bolluq yaratmaq problemidir və belə güman etmək olar ki, bütün cəmiyyət miqyasında istehsalın maksimal effektivliyinə nail olmaq məsələsinə də bundan az diqqət yetirilməməlidir, bu isə əmək məhsuldarlığı artmadan qeyri-mümkündür. Sonuncu məsələ, öz növbəsində, çox cəhətdən, konkret cəmiyyətdə elmi-texniki tərəqqinin (ETT) vəziyyətindən və nəticələrindən asılıdır.

Reallıq isə belədir ki, “meynstrim” çərçivəsində aparılan tədqiqatlarda əsas diqqət məhz ETT məsələlərinə yönəldilir. Müvafiq olaraq, onlarla sıx bağlı olan sosial xarakterli məqamlara ən yaxşı halda ikinci dərəcəli diqqət yetirilir. Yəni, ETT, əlbəttə, istehsalın vəziyyətinə təsir edir, amma onun inkişafı sanki öz-özlüyündə, əsas iqtisadi proseslərdən “kənarda” baş verir. Bir sıra iqtisadçılar bu sahədə işlərin durumunu belə təsvir edirlər: “Müasir “meynstrim” ya elmi-texniki tərəqqinin bazar tarazlığı modeli olmasını ümumiyyətlə inkar edir, ya onu əmək və kapital ilə bağlı istehsal funksiyalarında izah edilməz qalıq kimi, ya da tamamlayıcı element kimi təqdim edir” [4, s.44]. Bəli, elmi-texniki tərəqqini məhz hansısa “qalıq” və ya, ən yaxşı halda, “tamamlayıcı element” hesab edirlər. Belə misallardan çox göstərmək olar. Beləliklə, mürəkkəbləşən sosial-iqtisadi vəziyyətin təhlilinə və bu təhlilə əsaslanan iqtisadi siyasətin formalaşmasına birtərəfli yanaşmanın səmərəsizliyi açıq-aşkar görünür və bu, obyektiv olaraq, bir elm kimi siyasi iqtisadın imkanlarına daha tez-tez müraciət etməyə səbəb olur. Bəzi iqtisadçılar hesab edirlər ki, iqtisadi nəzəriyyənin strukturunda yeni siyasi iqtisad ayrıca qeyd edilməlidir. Bu, iqtisadi fəaliyyətin əsaslarında baş vermiş dəyişikliklərlə bağlıdır. Belə dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, dördüncü sənaye inqilabına, o cümlədən rəqəmsal iqtisadiyyata keçidlə; ictimai həyatda yeni hadisələrlə; regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin təsiri altında milli iqtisadiyyatlarda müşahidə olunan mühüm dəyişikliklərlə; həmçinin sovet iqtisadi sisteminin dağılması və sonrakı dövrdə hazırda suveren dövlətlər olan bir sıra keçmiş SSRİ müttəfiq respublikalarında iqtisadi sistemlərin transformasiyasının uğursuzluqları ilə bağlıdır [12, s.5-6].

İctimai həyatda və təsərrüfat həyatında baş verən, yuxarıda qeyd etdiyimiz yeni hadisələr haqqında danışarkən rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bizim fikrimizcə, yuxarıda deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, rəqəmsallaşdırma aşağıda sadalanan sahələrdə əvvəllər misli görünməmiş imkanlar açır:

- nəqliyyata (həm nəqliyyat kommunikasiyalarına, həm də birbaşa nəqliyyat vasitələrinə) nəzarət;
- yol infrastrukturunu obyektləri və şəhər təsərrüfatı sistemləri;
- mənzil-kommunal təsərrüfatları;
- mədəni irs obyektlərinin saxlanılması və onların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi.

Bütün bunlar süni intellekt sistemləri və texnologiyalarının inkişafı və geniş yayılması fonunda və çox cəhətdən, onun sayəsində baş verir. Ona görə də elmin, o cümlədən

iqtisad elminin qarşısında insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində belə texnologiyaların tətbiqinin sərhədləri haqqında, burada yaranan etik və hüquqi xarakterli problemlər haqqında yeni məsələlər qoyulur. Belə məsələlərin həlli zamanı iqtisadi nəzəriyyənin sosioloji elmlər və hüquq elmi ilə, həmçinin başqa humanitar elmlərlə qarşılıqlı təsiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla əlaqədar, bu gün iqtisad elmində mövcud olan bir qeydi burada xatırlatmağı vacib hesab edirik. Sosial-iqtisadi həyatın mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar, “yeni siyasi iqtisad” anlayışının tətbiqi həm də ona görə zəruridir ki, indi bu elmi fənnin predmeti artıq sadəcə sosial-iqtisadi münasibətlər deyil, “iqtisadiyyatla başqa sahələrin qarşılıqlı əlaqəsidir” [12, s.15]. Hesab edirik ki, müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi və eyni zamanda tədris fənni kimi siyasi iqtisadın yeniliyi onun məhz bu fənlərarası qarşılıqlı əlaqəli şəkildə və müxtəlif elmlərin “kəsişməsində” inkişaf etməsindən ibarətdir.

İqtisadi həyatda və bütövlükdə dünyada dərin dəyişikliklərin təhsilə təqdim edilən yeni tələblər kontekstində əhəmiyyəti yuxarıda müraciət etdiyimiz məqalədə də vurğulanır. Neoklassik vasitələrə əsaslanan makroiqtisadi və mikroiqtisadi nəzəriyyə – hətta onu, məsələn, yeni institusionalizm və davranış iqtisadiyyatı sahəsində yeni araşdırmalarla tamamlamaq şərti ilə də – ictimai həyatda və təsərrüfat həyatında baş verən yeni hadisələri tam həcmdə əks etdirə bilmir [5,s.8]. Buna görə də iqtisadi profilli mütəxəssislərin hazırlanması ilə bağlı çox ciddi problemlər yaranır: həmin mütəxəssislər bugünkü şəraitdə yeni iqtisadi siyasətin hazırlanmasında fəal iştirak etməlidirlər, amma həqiqətdə onların əldə etdiyi məhdud biliklər bu məsələlərin öhdəsindən gəlməyə imkan vermir.

Bugünkü şəraitdə yüksək ixtisaslı gənc kadrların hazırlanması ilə bərabər, sosial-iqtisadi fəaliyyətlə bu və ya digər formada bağlı olan, artıq peşəkarlar kimi formalaşmış mütəxəssislərin yenidən hazırlanması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Menecment (idarəetmə), bələdiyyə və dövlət idarəçiliyi, heyətin idarə edilməsi və bir sıra başqa sahələrdə çalışan müasir işçilər formalaşmaqda olan və ya artıq formalaşmış təsərrüfat münasibətlərinin sosial-iqtisadi məzmunu haqqında təsəvvürə malik olmalıdırlar.

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, həm böhranın nəticələrinin aradan qaldırılması şəraitində iqtisadi artımın təmin edilməsi üzrə praktik fəaliyyət, həm də ən müxtəlif səviyyələrdə belə artımın təmin edilməsi problemləri ilə məşğul olacaq yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması zərurəti son onilliklərdə üstünlük verilən yanaşmalardan fərqlənən yeni yanaşmalar tətbiq olunmasını tələb edir [1,s.5-26; 6,s.141-160].

Sosial-iqtisadi təhlil zamanı yeni yaranan şəraiti məcmu halda nəzərdən keçirməyin əhəmiyyəti məsələsinə yuxarıda toxunmuşduq. İndi bir məqamı dəqiqləşdirmək lazımdır ki, bizim qarşımızda duran sosial-iqtisadi problemlərin bütün məcmusunu



sadəcə ayrı-ayrılıqda təhlil etməklə kifayətlənmək olmaz, yəni bu problemləri məhz kompleks halında nəzərdən keçirmək tələb olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə problemləri yalnız kompleks halında həll etmək olar, əks təqdirdə milli təsərrüfat sistemlərinin və bütövlükdə cəmiyyətin uzunmüddətli tarazlaşdırılmış inkişaf trayektoriyasına çıxardılması üzrə tədbirlər sistemi işləyib hazırlamaq və reallaşdırmaq qeyri-mümkündür.

Beləliklə, hansı problemləri həll etmək lazımdır və bu zaman siyasi iqtisadın rolu nədən ibarətdir?

*Birincisi*, inkaredilməz faktıdır ki, yaranmış vəziyyətdə postsovet məkanındakı ölkələrin hər birində mövcud olan elmi-texnoloji ehtiyatların potensial imkanlarının dəqiq müəyyən edilməsi – bir növ inventarlaşdırılması – və reallaşdırılması həqiqətən həyati zərurətə çevrilir. Bizə belə gəlir ki, məhz bu tədbirlərin köməyi ilə iqtisadiyyatın strukturunu yenidən qurmaq və eyni zamanda əvvəlki illərdən qalan və yeni yaranan böhranların aradan qaldırılması ilə bağlı maddi və sosial məsələləri həll etmək mümkündür.

Müvafiq olaraq, növbəti addımda hələ də bu və ya digər dərəcədə – təbii ehtiyatların hasilatına və ixracına əsaslanan təsərrüfatçılıq modelindən qəti imtina edilməlidir. Beləliklə, ilk növbədə emal sənayesinin yüksəktexnologiyalı sahə və sektorlarının inkişafının dəstəklənməsi xeyrinə, enerji və xammal sahələrinin prioritetli inkişafına bu və ya digər şəkildə faktiki üstünlük verən dövlət iqtisadi siyasətinə əsaslı şəkildə yenidən baxılmalıdır. İqtisadi siyasət özü bundan sonra imperativ qaydada dövlət tənzimləmə mexanizmlərini ehtiva etməlidir.

Tənzimləmə səviyyəsi elə müəyyən edilməlidir ki, həm sahibkar marağının əsaslarına əsla toxunulmasın, həm də və bazarın baza qanunları pozulmasın. Bu, iqtisadi nəzəriyyənin, o cümlədən siyasi iqtisadın ən mühüm vəzifəsidir.

Bu halda, əlbəttə, nəzərə almaq lazımdır ki, məlum geosiyasi şəraitlə əlaqədar müşahidə edilən ticari-iqtisadi zəncirlərin qırılması, o cümlədən yüksək texnologiyalar mübadiləsinin zəifləməsi səbəbindən, dövlətin iqtisadi siyasəti perspektivə hesablanmış texnoloji müstəqilliyin təmin olunması ilə bağlı tədbirlər sistemini ehtiva etməlidir. Eyni zamanda, yuxarıda deyilənlər heç bir halda hər hansı texnoloji qapalıq rejiminə keçid anlamına gəlməməlidir: beynəlxalq təcrübədən çoxsaylı nümunələr göstərir ki, bu rejim gec-tez yalnız iqtisadi tənəzzülə, sonra isə həm də sosial tənəzzülə gətirib çıxarır.

Yuxarıda sadalanan bütün amillər yeni, ilk növbədə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin maliyyələşdirilməsini, yeni texnologiyalar yaradılmasını və təkmilləşdirməsini, akademik profilli yeni elmi mərkəzlərin və universitet laboratoriyalarının formalaşmasını nəzərdə tutan uzunmüddətli dövlət proqramları və strategiyalar işlənib hazırlanmasını tələb edir. Belə proqramların işlənib hazırlanması, qiymətləndirilməsi və reallaşdırılması prosesində siyasi iqtisadda istifadə edilən yanaşmalar

lazımdır, çünki inkişafın yuxarıda göstərilən bütün istiqamətləri cəmiyyətin sosial vəziyyətinin təkmilləşdirilməsinə birbaşa aiddir.

*İkincisi*, yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar olaraq, bizim fikrimizcə, sosial sferanın inkişafına və təkmilləşdirilməsinə ümumi iqtisadi inkişafın mühərriki kimi baxmaq lazımdır. Bir fakt deklarativ mənada deyil, qəti, imperativ və fəal şəkildə etiraf edilməlidir ki, təhsil və elm, səhiyyə, mədəniyyət və onlara qonşu sahələr və subsahələr kimi sosial sfera sahələri, konkret ölkənin ictimai sərvətinin yaradılması prosesinə hər hansı əlavə (xüsusən, iqtisadiyyata hansısa bir “yük”) deyil, bu prosesin ən əhəmiyyətli və zəruri tərkib hissəsidir.

Bu reallığın etiraf edilməsi nəticəsində bütövlükdə dövlətin iqtisadi siyasətində investisiya prioritetlərinə obyektiv və təbii şəkildə yenidən baxılır, çünki infrastruktur xərcləri kimi sosial xərclər də uzunmüddətli inkişafın maddi-əşyavi əsası olur.

Bu halda söhbət, hansısa “kömək” barədə getmir (hərçənd, liberal baxışların tərəfdarları məsələni bu şəkildə təqdim etməyi xoşlayırlar). Söhbət məhz qlobal dayanıqsızlıq şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissələri kimi hərtərəfli düşünülmüş, perspektivə hesablanmış, vətəndaşların sosial dəstəyinə yönəlmiş tədbirlər sisteminə gedir. Əslində, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dünya iqtisadi əlaqələr sistemində və bütövlükdə geosiyasi vəziyyətdə bu gün mövcud olan və getdikcə artan dayanıqsızlıq milli dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən, əhalinin əksəriyyətinin maddi vəziyyətinə ciddi təsir göstərir və görünür, bu təsir davam edəcək.

Bir məqamı da dəqiqləşdirməliyik: vaxtaşırı əhalini dəstəkləməyin birdəfəlik və ya keçid xarakterli, yəni müəyyən dövr ərzində qüvvədə olan hər hansı formalarını tətbiq etmək zərurəti yaranmasını istisna etmək olmaz və bu imkanı nəzərə almaq lazımdır. Beləliklə, əhalini dəstəkləməyin aşağıda göstərilən formalarından söhbət gedir:

- əhalinin sosial baxımdan imkansız və ən həssas təbəqələrinin “nöqtəvi” şəkildə, məqsədli dəstəklənməsi;
- həyat şəraitini bu və ya digər şəkildə pisləşdirən hər hansı “ağrılı” iqtisadi dəyişikliklər dövründə bütün əhali üçün və ya ən azı, əhalinin əksəriyyəti üçün xüsusi dotasiyalar tətbiq etməyin mümkünlüyü.

Belə dəyişikliklər, məsələn, dövlətin iqtisadi və maliyyə siyasətində radikal dəyişikliklərin aparılmasından ibarət ola bilər.

Bir daha vurğulayırıq ki, bütün bu tədbirlərin – bu siyahıya başqa tədbirlər də əlavə edilə bilər - bəzilərini heç bir halda başqalarına zidd olanlar kimi hesab etmək əsla düzgün deyil; əksinə, onlar müasir dövlətin ümumi uzunmüddətli sosial siyasətinə “bağlanmalıdır”, sosial siyasət isə, öz növbəsində, dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti ilə vəhdət təşkil edir.

Bir mühüm məqamı xüsusi qeyd etməliyik ki, sosial məsələlərin nəinki bütövlükdə iqtisadi inkişafa, məhz iqtisadi bazisin vəziyyətinə təsiri – həm də çox cəhətdən həlledici təsiri XIX əsrin sonlarında Rusiya siyasi iqtisad mütəxəssislərinin qızgın

mübahisələrinin mövzusu idi. Bu baxımdan V.İ.Lenin və M.İ.Tuqan-Baranovskinin polemikası diqqətəlayiqdir.

V.İ.Lenin əhalinin maddi rifahına və ümumi iqtisadi inkişaf üçün onun əhəmiyyətinə bilavasitə aid olan siyasi-iqtisadi və sosial xarakterli ən əhəmiyyətli müddəanı həmin dövrdə K.Marksın nəzəriyyəsinin bir sıra konkret müddəalarının şərhinə həsr olunmuş diskussiyalar prizmasından ifadə edir. Lenin “Nauçnoye obozreniye” jurnalının 1899-cu il yanvar nömrəsində dərc edilmiş “Bazarlar nəzəriyyəsi məsələsinə dair qeyd (Cənab Tuqan-Baranovski və cənab Bulqakovun polemikası haqqında)” sərlövhəli məqaləsində yazır: “Nəticə etibarilə, - məhsuldar istehlak (istehsal vasitələrinin istehlakı) həmişə şəxsi istehlakla bağlıdır, həmişə ondan asılıdır” [11, s.48].

Tuqan-Baranovski iddia edir ki, ictimai məhsulun reallaşdırılması üçün yalnız müxtəlif istehsal sahələri arasında mütənasiblik olması kifayətdir, bu halda şəxsi istehlakın həcmi əhəmiyyətsizdir, buna görə də xalq istehlakı mütləq mənada azaldıqda istehsalın qeyri-məhdud dərəcədə artması və məhsulun maneəsiz reallaşdırılması mümkündür.

Lenin Tuqan-Baranovskinin bu tezişi ilə razılaşmır. O, Tuqan-Baranovskinin mövqeyini tənqid edərək, təkrar istehsalın mütənasibliyi anlayışını dəqiqləşdirir: “Cəmiyyətin istehlak gücü” və “ayrı-ayrı istehsal sahələrinin mütənasibliyi” – heç də ayrıca, müstəqil, bir-biri ilə bağlı olmayan şərtlər deyil. Əksinə, istehlakın məlum vəziyyəti mütənasibliyin elementlərindən biridir”. Sonra Lenin bu nəticəyə gəlir: “Bu heç də o demək deyil ki, istehsal vasitələrinin istehsalı istehlak predmetlərinin istehsalından əsla asılı olmayaraq və onunla hər hansı əlaqədən kənar inkişaf edə bilər” [11, s.48].

Başqa sözlə desək, bugünkü problemlərlə əlaqədar belə bir əsaslandırılmış nəticə çıxarmaq olar ki, “əhalinin istehlakının məlum vəziyyəti” (yəni, ən geniş mənada şəxsi istehlakın vəziyyəti) nəticə etibarilə sənaye malları istehsalının və real sektorun başqa sahələrinin xarakterinə və parametrlərinə çox ciddi təsir edir, çünki hər dəfə bu sahədə vəziyyət pisləşəndə ödəmələrin vaxtında yerinə yetirilməməsi və artıq istehsal böhranı üçün şərait yaranır. Deməli, əhalinin həyat səviyyəsinin saxlanılması – bu gün şəxsi istehlak anlayışına məhz belə baxmaq lazımdır – balanslaşdırılmış sabit iqtisadi inkişafın ən əhəmiyyətli şərtidir. Bu gün də, perspektivdə də iqtisadi nəzəriyyənin və onun tərkib hissəsi olan siyasi iqtisadın ən mühüm vəzifəsi belə səviyyənin müəyyən edilməsi və saxlanması ilə bağlı zəruri tədbirləri əsaslandırmaqdan ibarətdir.

Üçüncüsü, bilavasitə iqtisadi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi çərçivəsində “möv-cud iqtisadi təhsil modelinin bir kənara atılmasını deyil, bu modelə tədricən, amma ardıcıl olaraq iqtisadi həyatı daha tam təsvir etməyə imkan verən kurslar əlavə edilməsini nəzərdə tutan tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir” [5, s.12]. Onu da əlavə edək ki, postsovet məkanındakı ölkələrin hər birində formalaşan iqtisadi həyatın konkret reallıqları nəzərə alınmalıdır.

#### 4. Tədqiqatın praktiki nəticələri

1. Müvafiq olaraq, həm iqtisadi nəzəriyyə üzrə ümumi tədris kurslarının məzmununa, həm də xüsusi kursların siyahısına elə dəyişikliklər edilməlidir ki, bu dəyişikliklərin köməyi ilə siyasi iqtisad metodları tətbiq edilməklə hazırlanan mütəxəssislər hazırda suveren dövlətlər olan keçmiş SSRİ respublikalarının hər birinin spesifikasiyasına müvafiq olaraq həm iqtisadi fəaliyyətin təşkilində, həm də bütün sosial-iqtisadi münasibətlər sisteminin təkmilləşdirilməsində iştirak etməyi bacarsınlar.

2. Nəzərə almaq lazımdır ki, Dağlıq Qarabağ ərazisində konstitusiya quruluşunun bərpa edilməsi ilə əlaqədar, Azərbaycan Respublikasının qarşısında işğaldan azad edilmiş rayonların ölkəmizin vahid iqtisadi, hüquqi və sosial məkanına real integrasiyası üzrə əhəmiyyətli praktik məsələlər durur. Bu isə, bizim fikrimizcə, ilk növbədə o deməkdir ki, bizim dövlətimizin əsas ərazisində Azərbaycan əhalisi üçün səciyyəvi olan bütün sosial standartlar və bütövlükdə həyat şəraiti işğaldan azad edilmiş rayonların ərazisinə də şamil edilir.

3. Mübaligəsiz deyə bilərik ki, bundan ötrü dövlətin təşkilatçılıq rolu qeyd-şərtsiz saxlanmaqla böyük yaradıcı fəaliyyət lazım olacaq. Bizə belə gəlir ki, bu iş çərçivəsində tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində iştirak edəcək gənc mütəxəssislər – həm iqtisadi profilli, həm də başqa humanitar ixtisaslar üzrə gənc mütəxəssislər – iqtisadiyyat sahəsində daha sanballı biliklər almalı, siyasi iqtisadda tətbiq edilən metodlara hökmən yiyələnmişdirlər.

#### Ədəbiyyat

1. Аузан А.А., Мальцев А.А., Курдин А.А. Российское экономическое образование: образ ближайшего будущего. //Вопросы экономики. – 2023. – №10 – С.5-26
2. Бабаев А.П. Экономическая теория и вызовы XXI века: новые объекты исследования и практические рекомендации. – В кн.: Научные труды Вольного экономического общества России. – Т. 241.– № 3. – М.: 2023.– С.379
3. Бодрунов С.Д. Ответить на вызовы технологической революции: задачи, стоящие перед экономикой России XXI века. – В кн.: Научные труды Вольного экономического общества России. – Т. 218. – № 4. – М.: 2019.– С.67
4. Бодрунов С.Д., Глазьев С.Ю. Закономерности формирования основ ноономики как грядущего общественного устройства: знать и действовать. – СПб: ИНИР им. С.Ю.Витте; М.: Центркаталог. – 2023. – С.44
5. Бузгалин А.В., Глазьев С.Ю. Российское образование в области экономической теории: необходимо обновление. //Российский экономический журнал.–2022.– № 5.– С.7-8; 12
6. Бузгалин А.В., Колганов А.И. Экономическое образование: качественное обновление необходимо и возможно. //Вопросы экономики. – 2023. – №11 – С.141-160
7. Гэлбрейт Джон К. Экономические теории и цели общества. Пер. с англ. / Под общей ред. академика Н.Н.Иноземцева и члена-корреспондента АН СССР А.Г.Милейковского. – М.: Прогресс. – 1976.– С.133

8. Котц Дэвид М. Взлет и падение неолиберального капитализма. /Научная редакция на русском языке С.Д.Бодрунова.– М.:ИНИР им.С.Ю.Витте.–2021.– С.16
9. Научные труды Вольного экономического общества России. – Т. 193. – М.: 2015.– С.25
1. 10.Некипелов А.Д. Кризис общей теории и некоторые проблемы экономического образования. – В кн.: Научные труды Вольного экономического общества России. – Т. 239. – № 1.– М.: 2023.– С.38
10. Ленин В.И. Полн.собр.соч.Т.4. С.48
11. Сидорович А.В. Новая экономика и политическая экономия. //Общество и экономика. – 2018. – № 9.– С.5-6; 15